

UOT 81(091); 81(092)

ETRUSKLAR QƏDİM TÜRKÇƏ DANIŞIRLAR**Çingiz Məmməd oğlu QARAŞARLI**

Qərbi Kaspi Universiteti

Filologiya elmləri doktoru

XÜLASƏ

Etrusk hərflərinin düzgün qiymətləndirən Etrusk tədqiqatçıları, əsasən qeyri-türk dillərində oxumağa çalışdıqları üçün Etrusk mətnlərini şərh edə bilməmişlər. Türkcədə mətnləri oxumağa çalışan türk tədqiqatçıları Etrusk məktublalarının mənasını yalnız tərcümə etdilər. Buna görə, Etrusk mətnləri, hər iki yanaşmada öz çatışmazlıqlarına malik olduğundan onların sirləri açılmadı.

Açar sözlər: etrusk, qədim türk, çuvaş, tərcümə, əlifba, tekst

ETRUSCANS SPOKE OLD TURKIC**SUMMARY**

Etruscan researchers who valued the Etruscan letters correctly, could not however interpret the Etruscan texts, as they tried to read them mainly in non-Turkic languages. The Turkic researchers, who tried to read the texts in Turkic, falsificated the meaning of the Etruscan letters. Consequently, the Etruscan texts could not open their secret, as the both approaches had their own shortages.

Keywords: Etruscan, Old Turkic, Chuvash, translation, alphabet, text.

ЭТРУСКИ ГОВОРИЛИ НА ДРЕВНЕТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ**РЕЗЮМЕ**

Этрусские исследователи, которые правильно определили значения этрусских букв интерпретировали тексты на основе нетюркских языков. Тюркские же исследователи постаравшиеся читать текстов на основе тюркских языках, фальсифицировали значения этрусских букв. В результате чего этрусские тексты не открыли их секрет, так как оба подходов имели свои недостатки.

Ключевые слова: Этрусский, древнетюркский, чувашский, перевод, алфавит, текст

Qərb etruskoloqları etrusk mətnlərini məlum əlifbada yazılmış naməlum dil saymaqda haqlıdırlar. Çünki bu mətnlər əslində sonralar romalıların etrusklardan mənimsədikləri latın əlifbasındadır. Sadəcə bir neçə işarə (↓ «x», **O** «th», **h** «h», **X** «ş») latın əlifbasında yoxdur. Lakin həmin işarələrin də mənası aydındır, çünki İtaliyanın başqa qədim xalqları da eyni əlifbada yazmışlar, eyni işarələri işlətməmişlər.

Bu məlum əlifbada yazılmış etrusk mətnlərinin Avropada indiyədək oxunmamasının səbəbi əslində əlifba problemi deyil, onların qeyri-türk dilləri əsasında tədqiqi olmuşdur. Türkdilli tədqiqatçılar isə tam əksinə olaraq etrusk yazılarını türk dilləri əsasında araşdırsalar da, bu dilin əlifbasını təhrif etmiş, onu Orxon-Yenisey əlifbası ilə qarışdırmış və nəticədə qarmaqarışmış bir «dil» almışlar. Onlar etrusk və Orxon-Yenisey əlifbalarındakı forma və mənaca eyni olan bir neçə işarəyə (**g** «p», **I** «l», ↓ «x» «k») əsaslanaraq, yalnız formaca uyğun olan işarələri də eyniləşdirmişlər: etrusk əlifbasındakı **J** («l»), **V** («v») işarələri, misal üçün, Orxon-Yenisey əlifbasındakı **J** («s»), **V** («k») ilə qarışdırılmışdır.

Belə bir yanaşmanın yanlışlığını, hər şeydən əvvəl, latın-etrusk, Finikiya-etrusk bilinqlərində eyni adların müqayisəsi sübut edir. Məzar daşı yazısında latınca **Varna natus** («varnalı») sözünün etruskca variantı **DA LANDAW** («varnal ar») kimi səslənir. Göründüyü kimi **V** işarəsi «v» mənasındadır, yəni Orxon-Yenisey əlifbasındakı **V** («q») ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

V işarəsinin «v» mənasında olduğunu Finikiya-etrusk bilinqləri də sübut edir: bilinqlərin Finikiya variantında **Veliana** kimi səslənən şəxs adı etrusk variantında **V** işarəsi ilə («v») başlanır: **A N A I L E V** (veliana). Digər işarələr isə aşkarca latın hərfləridir, daha dəqiq desək, etrusklardan latın dilinə alınmış əlifbadır: adın tərkibindəki **I** işarəsi latın əlifbasındakı «i» hərfidir, türkdilli tədqiqatçıların iddia etdikləri kimi, heç də Orxon-Yenisey əlifbasındakı **I** («s») deyildir.

Aralıq dənizi regionunun qədim xalqlarının ümumi onomastik faktları da deyiləni təsdiq edir. Misal üçün, İtaliyanın Pitsen vilayətində bir heykəl üzərində yazılmış **Minerva di Apire** tituluna əsasən (2, s.18) etrusk yazısındakı **A V D E N E M** həmin adın etrusk variantındakı (menerva) **V** işarəsinin «v» səsini bildirdiyini bir daha şəffaf şəkildə göstərir.

Ayrı-ayrı türkdilli tədqiqatçılar isə **V** («v») işarəsinə Orxon-Yenisey əlifbasındakı **V** («k») işarəsinə əsasən «k» kimi oxumağa cəhd etmiş və etrusk – latın, etrusk-Finikiya bilinqlərini müqayisəli şəkildə araşdırmaq zəruriyyətini nəzərdən qaçırmışlar.

Qədim müəlliflərin əsərlərində gəlib çatan ayrı-ayrı etrusk adları da etrusk əlifbasının işarələrini dəqiqləşdirməyə kömək edir. Misal üçün, etrusk tanrısı kimi təsvir olunan **ais/eis** etrusk mətnlərindəki **A j s** tanrı adının tərkibindəki **j**

işarəsinin məhz «i» səsini bildirdiyini, onun heç də iddia olunduğu kimi Orxon-Yenisey əlifbasındakı **j** («s») işarəsi ilə əlaqəsinin olmadığını göstərir.

Təsadüfi deyildir ki, türkdilli tədqiqatçılar tərəfindən işarələri təhrif olunan əlifba etrusk mətnlərinin «dilini açmır», saxta «söz» alınsa da, cümlə alınmır, etrusk əlifbası təhrif olunmadıqda isə mətnlər qədim bir türk ləhcəsində **cümlə səviyyəsində** (!) danışmağa başlayır. Buna şübhə edənlər öncə qədim türk və çuvaş dilləri ilə dərin tanış olmalı, ancaq ondan sonra hər hansı etrusk mətninin düzgün oxunub-oxunmadığına dair öz fikirlərini «izhar etməlidirlər».

Təhrif olunmamış əlifba əsasında oxuduğumuz bir etrusk mətnində yalnız ayrı-ayrı sözlərin deyil, bütün mətnin qədim türkcə səsləndiyini görürük:

J d E O N U N s U I A A T X U v d A I T N A X
EL U t UL J w A M I T N A X

Əksər işarələri latınca olan, yalnız bir neçə işarəsi (X- «ş», v – «v») başqa qədim əlifbalarda rast gəlinən bu mətnin transkripsiyası məhz qədim türkcə səslənir:

Etrusk şanti arvuş ta aius nuntheri şanti ma vilu tule	Qədim türk sandı arviş ta aı-ız [Nunt]a sandı ma vile tüle
--	--

Burada yalnız tanrı adı **Nunt** türklərdə olmamışdır. Qədim türk dilindəki variant «mötəbər əfsun da söyləyin [tanrı] Nunta, həm də mötəbər ölü borcunu ödəyin» mənasındadır. Buna inanmaq üçün sadəcə qədim türk dillərində mövcud olmuş aşağıdakı sözlərə nəzər salmaq lazımdır:

1. **sandı** türk dillərindəki **sanlı** («mötəbər», «sanlı», «müqəddəs» sözünün **dı** şəkilçisi ilə deyilən qədim bir variantıdır. **-li/lıǵ** şəkilçisinin **di/dik** fonetik variantı **esenlik** – **esendik** («sağlam») və başqa qədim türk sözlərində özünü göstərir. **Sandı/sanlı** sözünün əsasında duran **san** qədim qıpçaq dilində «mötəbər», «müqəddəs» mənasında geniş işlənmişdir.
2. **arviş** («cadu», «əfsun») qədim türk dillərində xeyli işlək olub, **arva** («əfsunlamaq») felindən və isim düzəldən **-iş** şəkilçisindən ibarətdir.
3. **ta** qədim və çağdaş türk dillərindəki da/də/ta/te («həmçinin», «da», «də») ədatıdır.
4. **ay** qədim türk dilində «söyləmək» mənasında işlənmiş feldir, qədim türk **-iǵız**, müasir **-ız/iz** xahiş bildiren şəkilçi ilə birləşərək «söyləyin», «söyləyiniz» anlamında işlənir.
5. **ma** – qədim türk dillərində «həm də» mənasındadır.

Göründüyü kimi, qədim türkcə səslənən **sandı arviş ta ayız** («mötəbər əfsun da söyləyin») etrusk dini mətnindəki **šanti arvuš ta ayus** cümləsinin leksik, morfoloji və sintaktik baxımdan tam eynidir.

šanti ma vilu tule cümləsinin qədim türk və çuvaş dilləri əsasında yaranan variantı da, demək olar ki, eyni cümlədir: **sandı ma vilu tule** («həm də müqəddəs ölü borcunu ödəyin»).

Lakin qədim türk, sariq yuqur, salar və başqa arxaik türk dillərindəki **arviş** («əfsun»), **töle/tüle** («haqqını/borcunu ödəmək»), **ma** («həm də») və digər qədim türkiyəliyə tanış olmayanlar (görməli türköloqlarımız istisna olunmaqla) etrusk mətnlərinin düzgün oxunub-oxunmadığını ayırd edə bilməzlər. Əlbəttə, qədim türk dili ilə tanış olanlar və yaxud da gəldiyimiz nəticəyə əmin olmaq üçün qədim türk dillərinə aid sözlükləri açıb baxanlar etrusk mətnlərinin qədim bir türk dilində olduğuna şübhələri qalmayacaq.

Əgər etrusk mətnlərində bu və ya digər sözün yalnız zahiri uyğunluğuna görə türkiyəliyə iddia etsəydik, bu, əlbəttə, inandırıcı olmazdı. Lakin bu mətnə bütün sözlər qədim türkcədir və ilginclik həm də burasıdır ki, bu sözlərin hamısı qədim türk dini terminləridir, yəni tərcümədə tematik sistem vardır.

Etrusk dilinə açar rolunu bir çox hallarda prototürk dilinin fonetik səviyyəsini daha çox qorumuş çuvaş dili oynayır. Məlum olduğu kimi, oğuz qrupu türk dillərində sözün önündə işlənən **y** samiti çuvaş dilində çox zaman dışarası **th** (ð, θ) samitinə (**yer - ther, yavru-thur, yağ-thu**), sözün sonunda isə **th** türk dillərində **t** samitinə uyğun gəlir (**elt/ilet** – çuvaş **leth** «çatdır», «apar»).

Ümumtürk **yağ** və **ilet/elt** sözlərinin məhz çuvaş variantları (**thu, leth**) bir etrusk mətnindəki **lth th...** ifadəsinin mənasını açır: «göndərin yağ».

Müqəddəs şəxslərə qurbanlıq aparılması mərasimindən bəhs edən bu mətndəki **sth** və **ath** sözləri də qurbanlıq ərzaqları bildirir: **sth** – süd, **ath** – ət.

Etrusk	Türk	Çuvaş
lth sth	ilet yağ	leth set
lth ath	ilet ət	leth as

Mətnə **lth** hər sətirdə təkrar olunur və ondan sonra göndərilən qurbanlıq ərzaqların adları (**ath** «ət», **sth** «süd» və **th** «yağ», çuvaş **thu**) və həmin ərzaqların göndərildiyi müqəddəs əcdadların adları (Velşu, Şuplu, Hasmun) gəlir:

sth Velşu «süd Velşuya»

lth k th Velşu «göndər həm də yağ Velşuya»

(**k** – elementi qədim türk və qırğız dillərindəki «həm də» mənalı ok/ök şəkilçisidir).

lth ... ath Velşu «göndər ət Velşuya»

lth k – «göndər həm də»

lth k ath Şuplu «göndər həm də ət Şupluya»

ath Şuplu «ət Şupluya»

sth Kleuste «süd Kleusteyə»

Çağdaş türk dilindəki **ilet/elt** («göndər») feilinin çuvaş variantı (-leth və çağdaş türk dilindəki **yağ** sözünün çuvaş variantı – **thu**), göründüyü kimi, mətnin bu hissəsinin dilinə açar rolunu oynayır.

Mətnin düzgün oxunmasının nəticəsidir ki, oxuduğumuz digər etrusk mətnlərində olduğu kimi burada da tematik sistem vardır, yəni mətn məhz qurbanvermə ilə bağlı türkiizmlərdən ibarətdir: qurbanlıq **ət, süd və yağ (ath, sth, th** – çuvaşca **thu** «yağ»), **aparmaq, göndərmək (lth** – çuvaş **leth**, başqa türk dillərində **elt/ilet** «göndər», «apar»), qədim türkcə «**etiqaq**», «**etiqaq etmək**», «**tapınmaq**» mənalı **tapıq, tapın** sözləri – **thapik, thapin**).

Mətnə qədim türk dillərinin materialı əsasında **bitkin bir fikir** (!) ifadə olunur (adları çəkilən müqəddəs şəxslərə «tapının, etiqaq əlaməti olaraq süd, ət və yağ göndərin» və s...). Bitkin bir fikrin ifadəsi qrammatik cümlənin funksiyası deyildirmi? Etrusk mətnlərinin məhz qrammatik cümlə səviyyəsində qədim türkcə səslənməsi bu dilin türk mənşəli olduğunu göstərmirmi?

Etrusk mətnində bu qurbanlıq ərzaqlarla bağlı **thapik** və **thapin** sözləri qədim türk dilindəki **tapıq** («etiqaq») sözünün qədim türkcə üçün səciyyəvi olmuş qədim türk dillərindəki. **Tap** («tapınmaq) felindən törəyən **tapıq** («etiqaq») və **tapın** («etiqaq etmək») mətnin qədim türkcə olduğuna daha bir sübut deyilmi?

Etrusk mətnlərindəki **thap** feilinin «tanrılara etiqaq etmək» mənasında olduğunu İtaliyalı etruskoloq M.Pallottino müəyyən edir, lakin o sadəcə bu feilin türkiizm (**tapın**) olduğunu aşkara çıxarmır. Eləcə də onlarca etrusk sözlərinin mənalərini düzgün təyin edən Qərb etruskoloqları onların türkiizm olduğunu duymurlar. Çünki onların qədim türk dilləri haqqında bilgisi olmamışdır. Lakin bunun özü də etruskologiyada mühüm addım idi. Avropalılar bir sıra türkdilli tədqiqatçılardan fərqli olaraq etrusk əlifbasının işarələrini təhrif etmək yolu ilə deyil, «kombinator metod» adlanan linqvistik metodun köməyi sayəsində həmin onlarca sözün mənalərini açmış, görkəmli türk tədqiqatçısı A.Ayda isə həmin sözlərin türkiizm olduğunu ilk dəfə olaraq öz kitablarında sübut etmişdir (1). Həmin sözlər arasında yer alan **thap** («etiqaq etmək», «tapınmaq») feilinin türk mənşəli **tap/tapın** olduğunu biz qurban verməklə müqəddəs əcdadlara tapınmaqdan bəhs edən yuxarıdakı etrusk mətnində aydın görmürük mü?

Tam qrammatik bir cümlə səviyyəsində qədim türkcə səslənən başqa bir etrusk tekstinə nəzər salaq: Etrusklar ilə ümumi mifoloji inanclara malik olmuş qədim yunanlar Hermesin ölənlərin ruhunu o dünyaya müşayiət edən tanrı kimi tanımışlar. İnanclara görə məzar daşı ruhların o dünyaya getdiyi Hermeslə bağlı olduğundan məzar sütunu Hermesin qapısı sayılmışdır.

Bu etrusk məzar sütunu üzərindəki yazıda məzar sütununun **Hermesin qapısı** adlanması və ona xətər toxundurمامağa çağırış məhz qədim türkcə

səslənir: **hermial kapzna slman, sexis kapzna:** («Hermesin qapısına xətər yetirmə, o dünyanın qapısına»).

Yalnız **Hermial** («Hermesin») Qafqaz dillərinə xas olan yiyəlik hal formasındadır (**-al**), digər sözlər və morfoloji əlamətlər isə qədim türkcədir:

-kapzna – «**qapısına**»: qapı isminin üçüncü şəxsin təkinə aid mənsubiyyət (**-z «sı»**) və yönlük (**-na**) halı;

-slman – qədim türk dilindəki **sal** («vur», «xətər yetir») feilinin qədim türk dilinə xas inkar formasındadır: **-man** – **salman** «xətər yetirmə», «zədələmə» - **sexis** – qədim türk yazılarında **sağıs** («o dünya», «axirət») ismi.

Etrusk mətni ilə onun qədim türk variantı, demək olar ki, eyni cümlələrdən ibarətdir:

Etrusk

Qədim türk

**hermial kapzna slman,
sexis kapzna**

**(hermesin) qapısına salman, sağıs
kapzna**

Etrusk mətnlərinin qədim türkcə səslənməsinə inamsız yanaşanlara belə bir sual verməyə haqqımız var: nə üçün qədim Egeidada məzar sütununun Hermesin qapısı olduğuna dair qədim yunan əfsanəsinin məzmunu məzar sütunu üzərindəki etrusk mətnində şəffaf şəkildə qədim türkcə açılır? Nə üçün müqəddəs sayılan bu sütuna – Hermesin qapısına saldırmamaq (zərər toxundurمامaq) çağırışı qədim türkcədir (**kapzna slman** – q.türk **kapsına salman** «qapısına zərər toxundurma»)? Mətndəki **sağıs kapzna** («axirət qapısına») deyildirmi? Dil (leksik, morfoloji, sintaktik) baxımından mətnin bütünlüklə qədim türkcə səslənməsi və Hermeslə bağlı mifoloji inancın şəffaf olaraq qədim türkcə açılması etrusk mətnlərinin sirrinin artıq açıldığını göstərmirmi?

Beləliklə, etrusk mətnlərinin qədim türkcə olduğunu sübut edən üç mühüm linqvistik faktor göz önündədir:

1. Mətnlərdəki türkişlərin əlaqəsiz söz yığını deyil, məntiq şəkildə bir-birini tamamlayaraq bitkin bir fikir ifadə edən cümlələr yaratması; 2. Mətnlərdə sabit tematik sistemin olması: dini mətnlərdə qədim türk dini terminləri, qurbanverməyə həsr olunan mətnlərdə qurbanlıq ərzaq adları, əlaqədar terminlər («apar», «çatdır», «tapın», «etiqađ»), mifoloji mətnlərdə qədim inanclara bildirən sözlər sayca kəskin üstünlük təşkil edir; 3. Etrusk dilinin samitlər sistemi ən qədim türk dillərindən biri olan çuvaş dilindəkinə yaxındır. Xüsusilə də sözün önündə ümumtürk **y** samiti həm çuvaş, həm də etrusk dilində sabit olaraq dışarası **th** samitinə uyğun gəlir. Bizim oxuduğumuz mətnlərdə türkişlər toplu halda və bitkin bir fikri ifadə edən qrammatik cümlələr səviyyəsində, mətn səviyyəsində üzə çıxarılır.

Milliyyətə türk olmayan və bütün ömrünü qədim dillərin tədqiqinə həsr edən akademik N.Y.Marr Aralıq dənizi sahillərində türklərin yunan və romalılarından xeyli əvvəllər mövcud olduqlarını və çuvaş türkcəsinin qədim fonetik xüsusiyyətləri daha yaxşı qorumaqla Avropanın ölü dillərinə açar rolunu oynadığını yazırdı (3, s.119). Onun ayrı-ayrı sözlər üzrə irəli sürdüyü fikri bir qrammatik cümlə səviyyəsində sübut etməyə nail oluruq.

Çuvaş türkcəsinin samit sisteminin etrusk dilinə açar rolunu oynadığını biz etrusk mətnlərinin oxunuşunda əyani şəkildə müşahidə etdik.

Latın dilində **tursk** adlanmış, sonralar italyan dilində adı «etrusk» formasına düşmüş əfsanəvi xalq qədim çağlarda **turuska** adını daşımış türklərdir.

Ədəbiyyat:

1. A.Ayda. Etruskler (Tursakalar) Türk idiler. Ankara, 1992.
2. Л.А. Ельницкий. Минерва Ланхимита /Норция, Воронеж, 1971, с.76-78.
3. Самойлович А.Н. Тюркология и новое учение о языке. XLV Академику Н.Я.Марру. М. –Л.: АН ССР, 1935.